

HTD

HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HADITH STUDIES مجلة بحوث الحديث

Cilt/Volume: II Sayı/Number: 2 Yıl/Year: 2004

Editörden/Editorial/ من رئيس التحرير

İbrahim HATİBOĞLU, Yeni Bir Sayı, Aydınlık Bir Ufuk...

Makaleler/Articles/ مقالات

Ayhan TEKİNEŞ, Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma/
*Hadīth and History: A Methodological Comparison*Nimetullah AKIN, Das Historische Bild von Maria in der
Geschichtsliteraturdes Frühen Islam/*Erken Dönem Tarih
Literatüründe Hz. Meryem'in Tarihsel Tasavvuru*Kadir PAKSOY, Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi/
*Critical Analysis of the Sa'laba Hadīth (Story) in Sanad and Matr*Ahmed ÜRKMEZ, Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrīc/
Takhrīj: As a Means of Opposition

Tercüme/Translation/ ترجمة

J. H. KRAMERS, Maniheist Eğilimli Bir Hadis: Ākiletü'l-hadir/
A Tradition of Manichaeen Tendency (Çev. Fatma KIZIL)

Araştırma Notları/Review Articles/ ملاحظات دراسية

Sıddık KORKMAZ, *el-Mektebü'l-Elfiyye* CD'sinin İçerdiği Eserler,
Küneleri ve Müelliflerinin Ölüm Tarihlerine Göre İsim Listesiİsmail ALBAYRAK, *Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân: Batı Etkisinde
Hint Kur'ân Araştırmaları* Adlı Eser Üzerine Bazı Mülâhazalar

Makale Tahlili/Article Reviews/ نقد المقالات

Abdullah AYDINLI, "İcâzet" Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti

Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân:
Batı Etkisinde Hint Kur'ân Araştırmaları
Adlı Eser Üzerine Bazı Mülâhazalar

*İsmail ALBAYRAK, Yrd. Doç. Dr.**

Üç yıl önce *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İnsan Yayınları, İstanbul 2001) adlı kitabıyla Türkiyede önemli bir boşluğu dolduran Abdülhamit Birişik, söz konusu esere bir tekmile mahiyeti arz eden başka bir çalışmasıyla, ülkemizde pek çok okura pek fazla bilinmeyen bir İslâm coğrafyasının kapısını aralamıştır. *Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân: Batı Etkisinde Hint Kur'ân Araştırmaları* (Abdülhamit Birişik, İnsan Yayınları, İstanbul 2004) adını taşıyan emek mahsulü bu eserin bir diğer ayrıcalıklı yanı da, haklarında giderek büyüyen tartışmaların ehliyetli ya da ehliyetsiz hemen her kesim tarafından yapıldığı, fakat ne tarihsel serüven ne de mevcut şartlardaki durumlarıyla ilgili net bilgilerin tatmin edici şekilde ortaya konmadığı misyonerlik/misyonerler mevzuunu ele almış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle hem zamanlama açısından isabetli olan, hem de içerik olarak ilmi verilere dayanan bu eserin misyonerlik meselesiyle ilgilenen herkesin müracaat etmesi gereken bir çalışma olduğunu hatırlatmayı zait görmekteyiz.

Eser bir giriş, üç bölüm (I. Babürlüler Döneminde Misyonerlik Faaliyeti ve İlmî-İctimaî Sonuçları, s. 21-50; II. İngiliz Doğu Hint Şirketi Döneminde Protestan Misyonerler ve İlmî Faaliyetleri, s. 51-128; III. Müslüman İlim Adamlarının Tepkisel İlmî Faaliyetleri ve Kur'ân Araştırmaları, s. 129-182) ile bir değerlendirme ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Orta hacimli çalışmada yazar sade, akıcı ve anlaşılır bir dil kullanmaktadır.

Giriş bölümünde Hıristiyanlıkta misyonerliğin menşei ile kurumsallaşmasında katkıları olan tarikatlar hakkında özet bilgi veren yazar, Fransisken ve Dominiken rahipler üzerinde durmaktadır (s. 16). İlk coğrafi keşiflerle birlikte Hıristiyan misyonunun önderliğini üstlenen İspanyolların ve Portekizlilerin faaliyetlerine de değinen Birişik, Hıristiyanların Haçlı seferleriyle (kaba kuvvet) elde edemediklerini misyonerlikle elde etmeye çalıştıklarını belirtmektedir (s.

* SAÜ İlahiyat Fakültesi, Adapazarı.

19). Yazar çalışmanın asıl gayesinin XIX. yüzyılın başından itibaren Hint alt kıtasında Müslüman ilim adamlarınca tartışılan dinî konuların mahiyetinin şekillenmesinde Batılı din ve ilim adamlarının etkilerinin tespiti olduğunu söylemektedir (s. 20). Böylece yazar, misyonerler ve oryantalistler tarafından bölgede yürütülen çalışmalar ve bu çalışmalara dönemin Müslüman münevverlerinin gösterdiği müspet/menfi tepkilerin incelenmesi sonucu hem Hint alt kıtasındaki içtimâî, siyasî ve dinî cereyanların doğru olarak algılanmasının sağlanacağına hem de müslümanların yaşadığı başka bölgelerdeki benzer cereyan ve değişimlerin de daha sağlıklı anlaşılacağına işaret etmektedir.

Birinci bölümde yazar misyonerlerin Hint alt kıtasına girişiyle ilgili bir panorama sunmaktadır. Satır aralarında pek çok bilginin saklı olduğu bu bölüm yazarın analitik değerlendirmeleriyle oldukça zenginleşmektedir. Bölgede bulunan ilk Batılı grupların (Portekiz, Venedik, Hollanda, Fransa, İtalya ve İngiltere) misyonerlikten ziyade ticaret amacıyla geldikleri zikredilmektedir. Çoğunluğu denizci olan bu tüccarlar kendi toplumlarına bölge hakkında bilgi vermekte ve insanları buralara gelmeye teşvik etmektedir (s. 24). Birışık, Hıristiyanlığın Hint alt kıtasına ilk defa 1540'da Cizvit tarikatına mensup mutaassıp bir misyoner grubunun geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu ilk grubun gelişini takip eden yıllarda bölgeye gelen misyonerler buraya vardıklarında, ülkenin büyük bir kısmına hükmeden Babürlülerin başında dinî konularda aşırı tavizkârlığıyla bilinen Ekber Şah'ın bulunduğunu kaydetmektedir. Yazar Cizvitler ve Protestanlardan müteşekkil misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerini dört ana başlıkta ele almaktadır ki kanaatimizce bu kategorik sınıflandırma tarihsel süreci göstermesi açısından okuyucuya oldukça kolaylık sağlamaktadır: Bunları, (1) 1540-1627 (Ekber ve Cihangir'in Saltanat) yılları, (2) 1627-1707 (Şah Cihan ve Evrengizib'in Saltanat) yılları, (3) 1707-1813 (Babürlü Devletinin zayıfladığı) yıllar, (4) 1813 sonrası (İngiliz kontrolündeki) yıllar şeklinde sıralar.

Bu bölümde yazar ilk misyoner gruplar arasında İslâm hakkındaki bilgilerin yetersizliğine dikkat çekmektedir. Neredeyse yazılı hiçbir eser ortaya koyamayan bu insanların İslâm hakkında bilgi aldıkları tek kaynak da Kur'an'ın XII. yüzyılda yapılmış Latince çevirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın tam burada sorması gereken en önemli soru 'ne dil ve kültürünü ne de dinini bildikleri bu çok dilli ve kültürlü bölgeye misyonerleri taşıyan ana sebepler nelerdir?' olmalıdır. Acaba misyonerleri yeni keşfedilmiş bölgelere sevk eden bir avuç Avrupalı kâşifin bu bölgeler hakkındaki abartılı söylemleri midir? Ya da Hıristiyan dogmasının bir parçası olan misyonun icrası için çaba gösteren fedakâr insanların gönüllü seferberliği midir? Belki de misyonerler bir zamanlar çok çetin işkencelere maruz kalan ve daha sonra imparatorluk dini olduktan sonrada diğer din ve mezheplere hayat hakkı tanımayan emperyalist Greko-Roman kültürünü yeni keşfedilen bölgelere getiren taşeronlar mıdır?

Misyonerlerin XIX. ve XX. yüzyıllarda gelişmiş Batılı ülkeler tarafından kendi çıkarları için kullanıldıkları bugün yadsınamaz bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Hıristiyanlığın tebliği gibi dini ve sivil bir gayenin hiçbir misyoner tarafından dikkate alınmadığını söylemek de söz konusu kimselerin dindarlığının hiçe sayılması anlamına gelmektedir. Gördüğümüz kadarıyla Hint alt kıtasına gelen erken dönem misyonerlerinin faaliyetlerini mükemmel bir şekilde özetleyen Birişik'in yukarıda zikredilen soru(n)lara verdiği cevaplar daha çok satır aralarında ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle pek çok bağlantının kurulabilmesi için eserin aktif bir okuyucuya ihtiyaç duyduğunu belirtmekte fayda vardır. Ayrıca yazarın maksadının misyonerlik tarihini özetlemek olmadığını da göz ardı etmemek gerekir.

Yazarın üzerinde durduğu ilginç bir konu da bilmedikleri bir dünyaya gelen ve beslendikleri kaynaklar hakkında yeterli bilgisi olmayan bu cesur insanların çok kısa bir süre içerisinde sık sık Ekber Şah'ın da bulunduğu meclislerde müslüman âlimlerle polemige girmeleri meselesidir. Daha da ilginç, Ekber Şah'ın sulh-i külli prensibi gereği kendilerini oldukça rahat hisseden bu ilk grup misyonerlerin İslâm dini ve peygamberi hakkında ileri geri konuşmalarına tanık olunmasıdır. Kilise açmalarına ve kendilerine katılanları vaftiz etmelerine izin verilen bu kimselere bazı konularda maddi yardımların da yapıldığı kaydedilmektedir. Aslında Ekber Şah ve Cihangir Şah'ın dinî çoğulculuğu, kuruluş amacı misyonerlik olan Katolik Cizvitlerle sınırlı değildir. Yazar bizlere bu iki hükümdâr döneminde Müslümanlığı tam benimsememiş olan bazı Hindu kökenli mühtedilerin eski dinlerine dönmelerine özendirildiğini de nakletmektedir (s. 23).

Bölgenin yeni misafirlerinin faaliyetlerine bakıldığında çok erken bir dönemde oldukça fazla konuda fikir üretip eyleme geçtiklerini görmekteyiz. Meselâ Birişik bize misyonerlerin 1583 yılında ilk defa bölgede okul açma fikrini gündeme getirdiklerini (s. 30), 1609 yılında ise dört İncil'in de çevirisini yaptıklarını ve mahallî dilleri yavaş yavaş öğrenmeye başlayan misyonerlerin 1622-1623 yıllarında Hıristiyanlık hakkında (Teslis'in ispatı vb.) ilk eserlerini ortaya koyduklarını nakletmektedir (s. 43). Müslüman ve Hinduların haklarında hiçbir şey bilmedikleri bu insanlar her geçen gün bilgi ve birikimlerini artırmaktadır. Hemen hemen her konuda kendi toplumlarına bilgi rapor eden misyonerlerin ekonomi vb. birkaç konu dışında ilk dönemlerde bölgeyle ilgili malumatlarında oldukça yanlışlıkların olduğu bildirilmektedir (s. 39). Geniş değerlendirmelerin yapıldığı Ekber Şah dönemiyle ilgili önemli bir ayrıntı da İmam-ı Rabbani'nin ve diğer bazı ulemanın dinî ihya hareketlerine başlamalarıdır (s. 48). Şah Cihan ve Alemgir Evrengizib'in misyonerlik faaliyetlerine selefleri kadar toleranslı olmadığını belirten yazar bölgedeki misyonerlerin (Katolik ve Protestan gruplar) bazen birbirleriyle uğraştıklarını bazen de ortak hareket ettiklerini hatırlatmaktadır. (s. 37) Fakat bu karşıtlıkların ya da birlik-

teliklerin mahiyeti hakkında detaylı bilgi sunmamaktadır. Sanki yazar, her Hıristiyan mezhebin kendine özgü bazı metotlarının varlığını, özellikle de Katolik Hıristiyanların diğer Hıristiyan grupları da kendi yanlarına çekme gayretlerinin devamlı ajandalarında olduğu meselesini -daha doğrusu varlıklarının sebebi olduğunu- göz ardı etmiş gibi görünmektedir. İki farklı mezhepten ziyade, farklı dinler gibi algılanan bu iki grup ve bunların altında yer alan değişik kiliseler arasında yaşanan ilişkilerin Hint alt kıtası bağlamında daha fazla mercek altına alınması gereken bir konu olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Birişik, bu bölüm ve diğer bölümlerde Doğu Hindistan Şirketi sebebiyle İngilizlerin bölgede siyasetçi, papaz, sanatçı, doktor, bilim adamı vb. vasıflarla kendilerine yer bulduklarını belirtse de (s. 34) her misyoner mezhebin ve tarikatın perde arkasında bulunan ülke(ler) arasındaki ilişki bağını çok net bir şekilde ortaya koyamamaktadır.

Eserin en zengin bölümünü ikinci bölüm teşkil etmektedir. 'İngiliz Doğu Hint Şirketi Döneminde Protestan Misyonerler ve İlmi Faaliyetleri' başlığını taşıyan bu bölüm özellikle Protestan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri, kurdukları cemiyetler, bu cemiyetleri birleştirme gayretleri, Hıristiyanlaştırma çabaları, söz konusu misyonerlerin sosyal ve bilimsel statüleri hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Bilindiği üzere ilk dönem Protestanlıkta misyonerlik bilinci pek dikkatleri çekmemektedir. Yazar eserde bu konuya zaman zaman dikkat çekmektedir. Her ne kadar Doğu Hint Şirketi kurucuları Protestan olsalar da uzun süre misyonerlerle ortak bir hareketin olmadığını, hatta bazen şirket yetkililerinin Protestan misyoner faaliyetlerini engellediğini zikretmektedir (s. 52-54). Fakat ilerleyen yıllarda İngilizlerin bölgede hâkim bir güç olarak yerini alması, hem şirketle misyoner faaliyetleri arasındaki bağların kuvvetlenmesine hem de şirkette çalışan misyoner sayısındaki fazlalaşmada açık bir şekilde görünmektedir. Birişik bölgeye gelen (1706'da) ilk Protestan misyoner grubun Baptistler olduğunu söylemektedir (s. 55). Çok ağır şartlar altında çalışan bu misyonerlerden sonra ardi arkası kesilmeyen Protestan gruplar bölgeye gelmiştir. Burada yazarın da üzerinde haklı olarak durduğu William Carey ismini zikretmekte fayda vardır. Carey'in 1792'de kurduğu ilk Baptist misyoner derneğini (British Baptist Missionary Society) pek çok yeni misyoner derneği takip etmiştir. Evanjelik ihya hareketlerinden doğan bu derneklerin asıl hedefi benzer kuruluşları sömürge topraklarında yeniden üretmek ve faaliyet alanları açmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Sömürgeci devletlerin kuvvetlenmeleriyle paralellik arz eden bu derneklerin ortaya çıkışı eserde oldukça tatmin edici bir şekilde sunulmuştur (özellikle bk. s. 57-114). Yazar daha 1870'li yıllarda bu dernekleri birleştirme fikirlerinin tartışılmaya başladığını ve bazı küçük birleşmeler hesaba katılmazsa ilk büyük birleşmenin 1921'de gerçekleştiğini bildirmektedir (s. 61-62).

Erken dönem Protestan misyonerler, selefleri Katolik misyonerler gibi, İslâm hakkında çok donanımlı kimseler değillerdir. Kullandıkları eserler de genellikle marjinal (polemik türü) kaynaklardır. Birişık, erken dönem eserlerin hiçbirisinde İslâm'ın bir bütün olarak ele alınmadığını söylemektedir (s. 103). Eserde de geniş bir şekilde işlendiği gibi XIX. yüzyılın başından itibaren giderek artan misyonerlik faaliyetleri beraberinde çok farklı aktiviteleri de getirmiştir. Bölümün başlığında dikkatleri çeken Doğu Hint Şirketi'nin bu bağlamdaki yeri ise misyonerlere daha fazla hareket alanı açmak olmuştur. Misyonerlerin, bir sığıntı gibi kurulan İngiliz şirketi için yaptıkları katkı ise, yıllar sonra bölgede İngiliz hâkimiyetini sağlamasına yardımcı olma şeklinde tezahür etmiştir. Yazar bu karşılıklı ilişkide aktif bir olgu olarak karşımıza çıkan tarihsel teorik arka planı fazla irdelememektedir. Hâlbuki misyonerliğin gerçek anlamdaki teorisyeni (Pavlus) tarafından sergilendiği gibi dünyevî iktidarlar bir şekilde Tanrısal gücün de temsilcisi sayılmaktadır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak bu dünyevî otoritelere itaat aynı zamanda Tanrı'ya itaati ortaya koymakta, mefhumu muhâlif ise bu iktidarlara itaatsizlik Tanrı tanımazlığı göstermektedir. Bu nedenle sömürge güçleri ile misyoner işbirliği her iki kesim içinde sayısız kolaylıklar sağlamıştır. Her ne kadar yazar yerli halk ile ilişkiler konusunda misyonerlerin şirkete yardımlarından bahsetse de teorik açıdan bu ilişkinin daha sistematik ortaya konması gerektiğini düşünmekteyiz.

Misyoner faaliyetleri nelerdir sorusunun cevabı eserde sık sık yer almaktadır: Açılan çok sayıda okul ve kolejler –ki bazılarının denkliği Batılı okullar tarafından da kabul görmüştür–, tıbbî yardımlar, kimsesizleri barındırma, yiyecek-giyecek ihtiyaçlarını karşılama, kıtlık anında arzı endam etme, yazılan polemik ve reddiye türü eserler, çeviriler vb... Buradan da anlaşılacağı üzere misyonerler yerli halk arasında Hıristiyanlığı yaymak için hemen hemen her yolu denemektedirler. Bir iki grup hariç eğitim durumlarının çok yüksek olmadığı ve bazılarının da sırf işsizlik sebebiyle bölgeye geldiği belirtilen bu insanların (s. 75–76) en geniş hedef kitlesinin Hindular olduğu da sık sık vurgulanmaktadır. Müslümanları bölgenin davetsiz misafirleri olarak lanse eden (s. 67) misyonerlerin bölgede fitne çıkarma konusunda her teşebbüsü meşru gördükleri anlaşılmaktadır. Yazar misyonerlerin özellikle Hindular arasında Hıristiyanlaştırma adına başarılar elde ettikleri söylenebilir demekte fakat Müslümanlar arasında çok başarılı olmadıklarını ifade etmektedir (s. 71).

Siyasî yapı ile misyonerler arasındaki en ilginç ilişki ise çıkarılan pek çok kanunla bölge halkı arasında din değiştirenlerin temel hak ve özgürlüklerden istifade etmeleri için yapılan yeni düzenlemelerdir. Meselâ din değiştirenlerin mirastan yararlanmalarını sağlayan düzenleme bunun en güzel örneğidir (s. 68). Müslümanları bölgede hemen hemen her alanda (bürokrasi, ticaret, eğitim vb.) devamlı marjinalleştiren siyasî irade (yönetim ve eğitimde kullanılan)

resmi dili Farsça'dan İngilizce'ye çevirerek bölgedeki dengeleri tamamen alt üst etmiştir (s. 91-92). Sömürgeci güçler ve misyonerler bu değişiklikler sonucu değişik avantajlar elde etmişlerdir. Eğitimin İngilizce olması İngilizce kaynaklara rağbeti artırmıştır. Okunan en popüler eserler arasında da İnciller dikkati çekmektedir (s. 92). Kur'ân çevirileri arasında çok sık kullanılan İngilizce tercümenin ise İskoç mütercim George Sale'in *The Qur'an: Commonly Called the Alcoran of Mohammed*'i olduğu bildirilmektedir (s. 81). Her ne kadar bu teveccühün sebebi eserde zikredilmese de daha çok işlenmesi gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Bu bölümün üzerinde durulması gereken başka bir önemli konusu ise misyoner, oryantalist ve İslâm çalışmaları arasındaki ilişkidir. Bu bağlamda karşımıza ilk çıkan sorunun özellikle 1800'lü yıllarda her misyoner ve oryantalistin yer aldığı çeviri faaliyetleridir. Bir klişe oryantalist zihniyeti kullanarak Doğuyu atıl, tembel ve geri kalmış Batılı elinin uzanması gereken bir miskinler teknesi olarak gören bölgenin yeni efendilerinin öte taraftan yerli halkın kültür mirasıyla ilgili çalışılması gereken hiçbir konuyu ihmal etmedikleri görülmektedir.¹ Matematik, botanik, tarım, astronomi vb. konularda araştırmalar yapan misyonerlerin bölge halkı hakkındaki mülâhazaları, dönemin Avrupa'sında sürdürülen ırkçılık tezahürleri gibi görünmektedir. Bu nedenle bu ilişkiler ağında özellikle Batılı sosyolog ve siyaset bilimcilerin geliştirdikleri teorilerin bölgedeki uygulayıcıları nasıl besledikleri daha fazla analiz edilmeyi beklemektedir.

Eserde eksikliği hissedilen bir ikinci konu ise bu bölümde çok sık vurgulanan dil çalışmalarıyla ilgili değerlendirmelerdir. 'Nasıl'larının tatmin edici bir şekilde belirtilmesine rağmen 'niçin'lerinin fazla tartışılmadığı bu konunun izaha ihtiyacı aşikârdır. Bölgede Farsça, Urduca, Bengalce, Tamilce, Sanskritçe ve Arapça gibi pek çok dilin grameriyle ilgili yapılan çalışmaların yanında bu dillere ait klâsiklerin tercüme edilmesi ve konuyla ilgili uzman misyoner ve oryantalistlerin ortaya çıkması tartışılmaya değer mevzuların başında gelmektedir. Bir taraftan bölgenin kültürel mirasına bu linguistik donanımla sahip olmaya çalışan misyonerler diğer taraftan da kendi dinî ve kültürel propagandalarını çevirilerle gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Burada özellikle hatırlatılması gereken konu ise Hıristiyan dininin İslâm ve diğer bazı dinlerde olduğu gibi bir vahiy diline sahip olmayışı gerçeğidir. Bu nedenle İncillerin çevirisi dünyanın dört bir yanına ve hemen hemen her dile misyonerlik vasıtasıyla taşınmaktadır. Bu linguistik zenginliği Hıristiyanlık tarihinde Hz. İsa sonrasına kadar götürmek mümkündür. Çok kısa sürede Yahudilerden ümitlerini kesen Hıristiyan misyonerler Hz. İsa'nın mesajını [Baba'nın beni gönderdiği gibi ben

¹ Müslümanların, Batılılar karşısındaki siyasi, askeri ve ekonomik zayıflığı misyonerleri oldukça cesaretlendirmiştir. Pek çok Hıristiyan misyoner ve entelektüel, Batının yükselişi ve İslâm dünyasının düşüşünü Hıristiyanlığın gelişime uygun İslâm'ın ise mâni-i terakkî olduğu çerçevesinde değerlendirmiştir.

de sizleri gönderiyorum.../ Yuhanna 20: 21-22; Resullerin İşleri, 1: 8] kendilerine rehber edinerek dinlerini farklı kültür havzalarına taşımışlardır. Bu ise karşılaşılan her yeni toplumun dilini de bilmeyi zorunlu hale getirmiştir. Hıristiyanlığın erken dönem yayılış temelinde yatan bu dilsel çoğulculuk Hint alt kıtasında da gerçekleştirilen İncil çevirilerinde kendini açık bir şekilde göstermektedir. Birişik'in verileri çerçevesinde meseleye bakılacak olursa erken dönemde başlayan parçacı çevirilerden sonra 1800'lü yıllarda İncillerin bölgede konuşulan otuz beş dile tercüme edilmesi (s. 94) ve 1843'te ise Yeni ve Eski Ahit'in tamamının çevirisinin yapılması (s. 94-96) bir taraftan insanları İncillerle karşılaştırırken öte taraftan da İncilleri dilsizleştirmektedir. Kendine has bir vahiy dili (Arapça) olan Kur'an'ın ise Hint alt kıtasındaki çevirilerinde gizli de olsa bu dilsizleştirmenin izleri görünmektedir. Bu nedenle Kur'an ve İncil çevirileri yönüyle meselenin daha detaylı irdelenmesi gerekmektedir.

Misyonerlerin inisiyatifıyla gerçekleştirilen çeviriler sadece *Kitab-ı Mukaddes*'le sınırlı değildir. Çok sayıda Kur'an çevirisiyle de karşılaşmaktadır. Kendi aralarında sağladıkları kuvvetli irtibat ve ortak çalışmalar sonucu İslâm'la ilgili bilgileri ve birikimleri daha da artan misyonerler bir taraftan İslâm, Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında geniş eserler verirken öte taraftan da kendilerine ait Kur'an çevirileri yapmaktadırlar. Birişik ilk misyoner çevirilerin Amerikalı Calvinistlere ait olduğunu belirtmektedir (s. 118). Fakat Kur'an çevirileri konusunun en ilgi çeken tarafının bazı yeni mühtedilerin tercüme faaliyetlerinde misyonerler tarafından istihdam edilmiş olmasıdır. İmadüddin Lahiz, Dr. Ahmet Şah ve Ali Bahş gibi Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçen kimselerin çevirileri sık sık kullanılmıştır (s. 118). Misyonerler Hindulardan da kazandıkları bazı kimseleri (Ram Çandar, Thakur Dass vb.) İslâm'la ilgili polemik türü eser yazımında da istihdam etmiştir. Yazar'ın yerli Hıristiyanlar hakkındaki, "Kur'an aleyhinde en ağır ithamlar Hintli Hıristiyanlar tarafından yapılmıştır" (s. 119) şeklindeki tespiti de üzerinde durulmaya değer diğer bir konudur. Kıraatlerden nesih konusuna, icaz-ı Kur'an'dan Kur'an tarihine kadar pek çok mesele bu yazarların eserlerinde ele alınmıştır. Birişik bunların İslâm karşısındaki sertliklerinin sebepleri üzerinde durmamaktadır. Ayrıca Hıristiyanlığı seçen bu insanların tercih sebepleri, eğitim düzeyleri, yetiştikleri çevre ve aileler hakkında tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Bu kimselerin Hıristiyanlığı araştırarak mı, bazı dünyevî menfaatler karşılığında mı yoksa Tevfik Fikret'in oğlu Halûk gibi kendi geleneğini bilmemekten kaynaklanan zaafardan dolayı mı seçtikleri belirgin değildir. Ayrıca misyonerlerin kendi aralarındaki ilişkiler ve faaliyetler net bir şekilde ortaya konulmasına rağmen sonradan Hıristiyanlığı seçen bu insanların misyonerlik faaliyetleri ile ilgileri fazla irdelenmemektedir.

Bu bölümde ele alınan başka bir konu da XIX. ve XX. yüzyıllarda bölgedeki çalışmalarda misyonerlikten oryantalizme doğru giden bir trendin dikkatlere

sunulmasıdır. Bu yeni yapılanmada misyonerliğin oryantalizme dönüşünü irdeleyen yazar yerli dillerin öğrenilmesi ve ilgili kitabiyâtın incelenmesini bu geçişte önemli bir etken olarak değerlendirmektedir. Bölgede görev yapan misyonerler artık tek başlarına değil çok ilişkili bir sistemin parçalarıdır. Türkiye, İran, Afganistan, Arabistan ve Hint alt kıtasında faaliyet gösteren bu kimseler hem kaynak hem de ortaya konan eserler açısından birbirilerinden fazlasıyla istifade etmektedirler. Misyonerler birliği ve 1873'te gerçekleşen Oryantalist kongresi bu kolektif şuurun en önemli ispatıdır. Kataloglar hazırlanmakta, misyonerlerin kullanımı için pek çok eser kaleme alınmaktadır. Çok ilginçtir ki misyoner ve oryantalistler Yahudi ilim adamlarının yazdıkları eserlerden de istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir. Muir'in, Weil'in Kur'an'la ilgili eserini kullanması ya da Abraham Geiger'in Kur'an'ın kaynağı ile ilgili hiçbir bilimsellik içermeyen eseri bütün oryantalist ve misyonerliğin başucu eseri olması konu hakkındaki iki önemli örneği teşkil etmektedir. Gördüğümüz kadarıyla yazar aşırı derecede benzerlik arz eden bu oryantalist ve misyonerlerin eserlerindeki sosyal Darwinizm etkisine pek fazla vurgu yapmamaktadır. Hâlbuki Pfander, Muir, Sprenger, Sell, Tisdall, McDonald ve Margoliouth gibi pek çok oryantalist ve bazı misyonerlerin İslâm ve Kur'an'la ilgili mülahazaları söylem farklılığı dışında hep aynıdır. İslâm, Hz. Muhammed'in Yahudi-Hıristiyan kültüründen aldıklarıyla inşa ettiği eklektik bir dindir. İslâm dört kadınla evlenmeyi, hırsızın elini kesmeyi ve zina edeni recmetmeyi getiren, içkiyi de yasaklayan Yahudi ve Hıristiyanlık karşıtı anti sosyal bir dindir (!). Pek çok İslâmi malzemeyi de manipüle eden Batılı yazarlar işlerine yarayan alan ve istemediklerini de dışarıda bırakarak hayali bir İslâm inşa etmişlerdir. Birışık özellikle son dönemlerde İslâm ve Peygamber'le ilgili verilerin daha rasyonelleştiğini söylese de tipik oryantalist vurgunun söz konusu süreçte hâkim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu nedenle ikinci yüzyılda Kindi'nin kaleme aldığı risale ya da Yuhanna ed-Dımeşki'nin yazdığı reddiye ile XIX ve XX. yüzyıllarda McDonald ya da Muir'in yazdıkları arasında içerik açısından pek fark yoktur. Bu klişeciliğin çok iyi işlenmesi gerekmektedir.

Ayrıca sınırlı bir bölgeyi ele almasına rağmen uzun bir tarihsel süreci resmetme gayreti ile Kur'an çalışmaları bağlamında misyonerlik ve oryantalizm ilişkisi gibi fevkalâde netameli bir konuyu inceleme arzusu zorunlu olarak yazarı bazı sıkıntılarla karşı karşıya getirmektedir. Bu çerçevede kitapta okur açısından dikkatleri çeken en önemli eksikliğin çalışmanın omurgasını oluşturan ana bölümlerin orantısızlığı ile zaman zaman karşılaşılan bazı tekrarlardır. Özellikle kitabın asıl teması olan Kur'an ve tefsir çalışmalarına sıranın ancak 115. sayfada gelmesi ve sayısal olarak bu konuya pek çok tarihsel detaydan daha az yer verilmesi bizim bu yargımızı destekler mahiyettedir. Meselâ yazar, Aligarh Koleji'nin misyonerliğin güçlenmesine yardım ettiğini belirtir ve geçtiğimiz yüzyıla mührünü vuran T.W. Arnold, J. Horovitz ve A. Tritton gibi

oryantalistlerin burada öğretmenlik yaptığına dikkat çeker (s. 65). Fakat yazar bu önemli isimlerin misyoner-oryantalist bağlamında katkılarını somut bir şekilde ortaya koymaz. Horovitz Yahudi kökenli bir Alman ve Kur'an çalışmalarında dönemin vazgeçilmezlerindedir. Yapmış olduğu öğretmenlik dışında bize fazla bir bilgi aktarılmamaktadır. Yine en önemli çalışmalarını Hindistan'da yapmış olan Arthur Jeffery'e referansta bile bulunulmamaktadır. İngiliz (Avustralya) kökenli Jeffery Methodist kilisesine bağlı dindar bir Hıristiyandır ve hayatı boyunca hem akademisyenlik hem de misyonerlik yapmıştır. Madras'ta bir Hıristiyan kolejinde öğretmenlik yapan Jeffery meşhur eseri -ki bugün bile kaynak kitaplar arasındadır- *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*'ı bu bölgede tamamlamış ve daha sonra Edinburgh'ta doktor unvanı almıştır. Her ne kadar bölgede faaliyet gösteren misyoner oryantalistlerin tamamını zikretmek mümkün değilse de bunlar arasında özellikle Kur'an çalışmalarında uzmanlaşan bazı isimlere yer verilmemesi eksiklik sayılabilir. Buna ilâveten ilkinde 1784'te başlayan ve düzenli bir şekilde devam eden dergilerin misyoner ve oryantalizme dair faaliyetlerdeki katkıları da çok daha somut ortaya konulması gereken konulardandır.

Son bölüm (3. bölüm) Müslüman ilim adamlarının tepkisel ilmî faaliyetleri ve Kur'an araştırmaları başlığını taşımaktadır. Yazar burada Müslüman-Hıristiyan diyalogu, diyalektiği ve münazaraları hakkında geniş bilgiler vermektedir. Tarihsel bilgilerden sonra en çok üzerinde durulan konu 'Agra Tartışması' olarak bilinen ve Rahmetullah Hindî ile Carl G. Pfander arasında 1854'de gerçekleşen münazara olduğu dikkatleri çekmektedir. Hem Batı hem de İslâm kaynakları ile kendisini çok iyi yetiştiren Hindî iki gün süren bu münazarada tahrif, teslis, nesh, risâlet-i Muhammedi, Kur'an ve İncil metinleri gibi konulardaki vukûfiyetiyle rakibi Pfander'e önemli bir üstünlük sağlamıştır (s. 135-141). Daha sonra kitap hâline getirilen bu tartışma ve benzerleri müslümanlar arasında reddiye bilincini kuvvetlendirmiştir. Birişik, gelecek çalışmalar için bu bölümde oldukça önemli soru işaretleri ortaya koymaktadır. Meselâ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'yi yaşadığı toplumdaki hurafelerin mi yoksa Batılı misyonerlerin mi etkilediği sorusu bunlardan biridir (s. 155). Birişik'in Hintli Müslümanların bu tartışma ve çalışmalara giriştikleri çıkarsaması ise oldukça yerinde bir tespittir. Ayrıca Yazar'ın da haklı olarak belirttiği gibi Hintli Müslümanlar bu yönleriyle diğer bölgelerde yaşayan dindaşlarına da örnek olmuşlardır (s. 157).

Agra tartışmasını bir milât olarak değerlendiren yazar bu bölümü 'Hintli Müslümanların Kur'an ve tefsir çalışmaları' başlığı altında bitirmektedir. Üç alt başlıkta işlediği konuyu (1) Misyoner ve oryantalistlerle uyumlu çalışmalar (Sir Seyyid Ahmed Han vb.), (2) Misyoner ve oryantalistlere tepkisel çalışmalar (Ehl-i hadis ve Diyobendî ekolü mensupları vb.), (3) Misyoner ve oryantalistle-

ri dikkate alan mutedil çalışmalar (Şibli Nu'mânî, Ferâhî, Âzâd ve Mevdûdi vb.) başlıkları altında sistemleştirmiştir (s. 158)

Her ne kadar bu sınıflandırma bölgede Müslümanlar tarafından sürdürülen bütün çalışmaları bir şekilde ya misyoner etkisi ya da tepkisi sonucu ortaya konulmuş gibi gösterse de yazarın bu tasnifi tercih etmesini tamamen pratik nedenlerle ilişkilendirmekte fayda vardır. Bir kitabın sınırları içerisinde verilmesi gereken genel bilgi bu sınıflandırmayla sunulmaktadır. Sağladığı kolaylık takdire şayan olmakla birlikte kategorilerdeki yeknesaklık vurgusu okuru yanlış yönlendireceği tehlikesini de tamamen izale etmemektedir.

İslâm dünyasının önemli bir bölgesinde misyonerlik ve oryantalizme dair faaliyetleri tarihsel olarak ve Kur'ân araştırmalarıyla ilişkisi eksenli olarak bizlere aktaran Birişik'ı bu doyurucu çalışmadan dolayı kutlarız. Eseri titizlikle basıma hazırlayan İnsan Yayınları'nın değerli yetkililerini de ayrıca tebrik ederiz. Dizgi ve yazım hatalarının çok az olduğu eserin ileriki çalışmalar için çok sayıda kişiye yeni ufuklar açacağını ümit ediyoruz.